

KSIĘGOZBIORY KONWENTÓW I SZKÓŁ KANONIKÓW REGULARNYCH LATERAŃSKICH NA ZIEMIACH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Na terenie Polski, z kilkudziesięciu siedzib kanoników regularnych¹ istniejących tutaj już od XI w. do czasów obecnych dotrwał tylko klasztor krakowski i kanonie powstałe już po 1945 r. Klasztor Bożego Ciała na Kazimierzu pod Krakowem fundowany był w 1405 r. niezależnie od starszych wspólnot Czerwińska, Trzemeszna, Wrocławia, Żagania. Kanonicy zostali sprowadzeni tutaj z czeskiego Kłodzka przez Władysława Jagiełłę i biskupa Piotra Wysza².

Jeszcze w XV w. w zależności od kazimierskiego konwentu macierzystego powstały następujące klasztory: Kłodawa 1429 r.³, Kłobuck 1454 r., Kraśnik 1468 r., Kurozwęki 1487 r. Kolejny tak dynamiczny rozwój zakonu nastąpił z początkiem XVII w., kiedy to prepozyturę objął Marcin Kłoczyński (1612–1644), dotychczas duchow;

¹ Geneza kanonikatu regularnego sięga przełomu IV–V w. Największe znaczenie dla jego rozwoju miały działania św. Augustyna, którego wspólnota zorganizowana w Hipponie określiła jego duchowość i organizację. Zob. J. K ł o c z o w s k i, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV w.*, Kraków 1964 s. 80–84, 90–92; P. G u g i l i e l m i, *I canonici regolari lateranensi. La vita comune del clero*, Vercelli 1992 s. 24–28.

² Z. J a k u b o w s k i, *Stan badań nad kongregacją krakowską kanoników regularnych laterańskich*, w: *Kanonicy regularni laterańscy w Polsce. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV–XIX w.*, red. Z. J a k u b o w s k i, Kraków 1975 s. 13–26; [A. B ł a c h u t, M. B a r a t y n o w s k i], *W pięćsetną rocznicę założenia klasztoru Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie 1405–1905*, Kraków 1905.

³ K. Ł a t a k, *Materiały do dziejów Kongregacji Krakowskiej kanoników regularnych*, rps [1990–1998] nie pag. w zbiorach K. Łataka.

ny diecezjalny. Doprowadził on do odrodzenia wspólnoty pod względem dyscypliny wewnętrznej, jak i organizacyjnej. Z jego inicjatywy powstały pierwsze konwenty kanonickie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1629 r. powstała tzw. kongregacja krakowska (Bożego Ciała), zatwierdzona przez Urbana VIII w 1644 r.⁴, łącząca wszystkie klasztory z terenu Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵. W jej skład wchodziły następujące klasztory: Kurozwęki, Kraśnik, Sucha i nowe placówki na terenach litewskich.

I tak, biorąc pod uwagę daty biskupich zatwierdzeń, w 1619 r. z fundacji hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza powstał klasztor w Bychowie⁶, kolejny w Krzemienicy⁷ w 1620 r. założył kasztelan witebski Mikołaj Wolski, a w 1650 r. podkomorzy litewski Leon Kazimierz Sapieha fundował konwent w Słonimiu⁸. Wszystkie funkcjonowały do ok. 1845 r., kiedy skasowały je władze rosyjskie.

W 1625 r. biskup wileński Eustachy Wołłowicz założył klasztor w Wilnie. Fundatorem kościoła kanoników na Antokolu w 1668 r. pod wezwaniem świętych Piotra i Pawła był wojewoda wileński Michał Pac. Do klasztoru wileńskiego należała też siedziba w Widzach Albrichtowskich (od 1804 r.). Klasztor antokolski zamknięto w 1864 r.

W Bychowie kanonicy mieli kościół pod wezwaniem św. Kazimierza. Kiedy po pierwszym rozbiore przez ich dobra przechodził kordon graniczny zbudowano nowy kościół świętych Antoniego i Kazimierza w Ozieranach (1772 r.). W archidiecezji mohylowskiej znajdowała się też ich rezydencja w Żurawiczach⁹. Po trzecim rozbiore polski kanonicy zmuszeni byli dostosować swoją organizację do zaistniałej sytuacji, i tak powstała prowincja litewsko-rosyjska (26 maja 1795 r.), funkcjonowała ona do 1833 r., i wtedy też odbyła się jej ostatnia kapituła¹⁰.

⁴ Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie (dalej cyt. ABC) rps Dokumenty pergaminowe, sygn. 146; tamże, rps bez sygn., *Metrica Conventus S[acra]ti[s]i[m]i Corporis Christi Canonicorum Regularium Lateranensium*, II s. 46–47.

⁵ S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, Lublin 1996 s. 515–516. Wykaz placówek Kongregacji Bożego Ciała obejmuje tutaj 13 miejscowości.

⁶ Województwo mściławskie, diecezja wileńska, *tamże*, s. 515.

⁷ Województwo nowogródzkie, kościół pod wezw. Bożego Ciała, *tamże*, s. 333.

⁸ Województwo wileńskie, kościół pod wezw. Bożego Ciała, *tamże*, s. 515.

⁹ Żurawicze w woj. mściławskim, pod wezw. Wniebowstąpienia NMP, *tamże*, s. 308; [A. B ł a c h u t, M. B a r a t y n o w s k i], *W pięćsetną, rocznicę*, s. 99–105.

¹⁰ K. Ł a t a k, *Materiały do dziejów* (nie pag.).

W klasztorach kanonickich kładziono nacisk na twórczość pisarską, a zwłaszcza na czytelnictwo. Informują nas o tym zarówno reguła, jak i konstytucje zakonne, dekryty kapituł oraz protokoły wizytacyjne. Poszczególne konwenty tworzyły niezależne biblioteki, różne pod względem wielkości i stanu przechowywania, jednak treściowo bardzo zbliżone.

Dzisiaj zawartość księgozbiorów litewskich siedzib kanoników regularnych pozwalają nam ustalić zapisy wizytacji zakonnych.

Najstarsze wizytacje rejestrujące w inwentarzowy sposób zawartość zbiorów bibliotecznych klasztorów litewskich pochodzą z końca XVII w., czyli już po około 50-letnim istnieniu wspomnianych fundacji. Są to wizytacje Marcelego Włoszkiewicza z lat 1692–1697¹¹. Wśród zapisów inwentaryzacyjnych całego majątku antokolskiego znajdziemy w nich krótki opis wnętrza biblioteki i sam inwentarz¹², spisany też został zbiór bychowski¹³. Brak w nim wykazów innych kanonii.

Podział na grupy treściowe dotyczące określonych dziedzin wiedzy ma miejsce tylko w odniesieniu do Wilna; opis jest maksymalnie skrócony, zaznaczono tylko jeden rękopis. Urządzenie biblioteki opisano bardzo pobieżnie, książki stały na półkach albo w szafie. Wśród opisu obrazów kościelnych zwraca uwagę *pergaminy pisane literami złotymi i czarnymi Divae Barbarae*, zapewne fragment jakiegoś rękopisu¹⁴. Cały biblioteczny inwentarz obejmuje jedenaście działów: *concionatores, instructores, expositores, spirituales, theologi, canonistae, philosophi, oratores, historici, politici, poetae*. Uzupełniają go: notatka o 14 książkach oddanych do biblioteki antokolskiej po księdzu Markiewiczu¹⁵ i *Defectus librorum in Bibliotheca Antecollensi...* powstały za sprawą księdza Parkiewicza¹⁶, obejmujący 30 pozycji (rozdzielone w działach, m.in. M. Bonacina i H. Busenbaum).

¹¹ ABC rps bez sygn. [M. W ł o s z k i e w i c z, *Visitationes 1692–1697*], s. 1–212; H. D. Wojtyśka uznał je za zaginione, choć odnotował, że znalazł je jeszcze A. Błachut. Por. H. D. W o j t y ś k a, *Czytelnictwo i biblioteki w kanoników regularnych laterańskich Kongregacji Bożego Ciała (XV–XVIII w.)*, w: *Kanonicy regularni*, s. 61.

¹² ABC rps bez sygn. [M. W ł o s z k i e w i c z, *Visitationes*], s. 104–114.

¹³ Tamże, s. 191–197.

¹⁴ Tamże, s. 84.

¹⁵ Tamże, s. 112; Stanisław Markiewicz, zmarły w 1697 r., zob. K. Ł a t a k, *Zmarli współbracia Polskiej Prowincji CRL*, Kraków 1996, (mps w ABC bez sygn.), s. 23.

¹⁶ ABC rps bez sygn. [M. W ł o s z k i e w i c z, *Visitationes*], s. 113; Sebastian Parkiewicz, wymieniany jeszcze w roku 1736, zob. K. Ł a t a k, *Zmarli współbracia*, s. 28.

Inwentarzowi bychowskiemu — *Registr ksiąg konwentu bychowskiego*, nadano następujący układ: [conciones], casuistae, profani libri, po Xiedzu Patricym¹⁷ (tutaj 3 manuskrypty). Towarzyszy mu jeszcze wykaz ksiąg kościelnych, mszałów, agend i antyfonarzy obejmujący 15 egzemplarzy¹⁸. Te na pewno przechowywano w zakrystii.

W latach 1704–1706 wizytator zakonny Michał Akwilin Gorczyński, prawnik i notariusz apostolski, w czasie wizytacji spisał zawartość prawie wszystkich bibliotek kongregacji¹⁹. Znajdziemy wśród nich: Krzemieniec²⁰, Wilno²¹, Słonim²². Brak jednak wykazu biblioteki bychowskiej.

Zachowane spisy są do siebie podobne. W bibliotekach kanonicznych prawdopodobnie obowiązywał określony model układu księgozbioru. Rzadko zdarzają się odchylenia od przyjętego schematu; nie dotyczą zresztą działów głównych ale tych skromniej reprezentowanych.

Wszystkich grup jest dziewiętnaście: Sancti Patres, concionatores, historici, expositores, instructores, spirituales, theologi, canonistae, iuristae, controversistae, philosophi, astronomi (astrologi), politici, oratores, poetae, dictionaria, medici, genera linguarum, miscellanea.

W inwentarzu słonimskim wyróżniono jeszcze manuscripta i prohibita. Generalnie cały podział odpowiada ówczesnej klasyfikacji nauk. Poszczególne grupy są jeszcze rozbijane na formaty. Zawartość działów jest różna. Często przyporządkowanie do danego działu jest zupełnie przypadkowe. Sam opis ogranicza się do nazwiska autora, nie zawsze w poprawnej pisowni, i maksymalnie skróconego tytułu.

Choć w wizytacjach Gorczyńskiego dalszy podział w grupach tematycznych miał wyznaczać format, w rzeczywistości bywa różnie. Jest on jednak konsekwentnie odnotowywany, podobnie jak ilość egzemplarzy. Czasem znajdziemy też oznaczenie *vet. typ.* (*vetera typographia*), prawdopodobnie wtedy, gdy chodzi o inkunabuły. Takie oznaczenie można zresztą dzisiaj spotkać na trzech spośród zachowanych inkunabułów Biblioteki Bożego Ciała w Krakowie. Świadectwem opisu z autopsji są też uwagi o stanie zachowania książek

¹⁷ Nie udało się zidentyfikować nazwiska.

¹⁸ ABC rps bez sygn. [M. Włoszkiewicz, *Visitationes*], s. 187.

¹⁹ ABC rps bez sygn. M. A. Gorczyński, *Reformationes Conventuum*, s. 1–430.

²⁰ Tamże, s. 177–185.

²¹ Tamże, s. 298–308.

²² Tamże, s. 247–253.

— klockach, oprawie. Kolejnym kryterium porządkowania miał być alfabet, mamy tu jednak znowu wiele przestawień.

Analiza zawartości treściowej wskazuje, że dzieła homiletyczne to najobfitsze działy we wszystkich bibliotekach. Uzasadnia to zaangażowanie duszpasterskie kanoników i związane z tym praktyczne podejście do księgozbioru. Uderza mała ilość pism Ojców Kościoła; najwięcej jest dzieł św. Augustyna, patrona kanoników regularnych (w każdym konwencie), jednostkowo pojawiają się św. Tomasz z Akwinu, św. Ambroży, św. Jan Chryzostom (najliczniej reprezentowani w zbiorze krzemienieckim).

Biblia występuje w wydaniach łacińskich i polskich, są też konkordancje biblijne. Uwagę poświęcaną studium Biblii widać w ilości różnych komentarzy. Wśród dzieł egzegetycznych jest wielu autorów jezuickich. W każdej bibliotece odnotowano znaczna ilość egzemplarzy książek Jeremiasza Drexela, Korneliusza a Lapide²³, Sebastiana Barradasa²⁴, Diego de Baeza²⁵ i Ferdynanda Salazara²⁶.

Z kazuistyki duszpastersko-moralnej znajdujemy w kanonicznych bibliotekach różnego rodzaju katechizmy (*Catechismus Romanus*, *Catechismus ad parochos*), zbiory rubryk — *Modus celebrandi missam*, a także podręcznikowe wydania książek teologicznych. Koniecznymi dla kanoników były prace z zakresu teologii moralnej, gromadzili więc dzieła Marcina Bonaciny²⁷ i Hermana Busenbauma (*Medulla theologiae moralis*)²⁸ a także laksysty Antoniego Diany²⁹.

W dziale „controversistae” są *Disputationes de controversiis christianae fidei* kardynała Roberta Bellarmina³⁰, polemiki Piotra Skar-

²³ W Bychowie prawie trzydzieści różnych tytułów Drexela (zwłaszcza w zbiorze Petrycego), podobnie różne tytuły Korneliusza a Lapide.

²⁴ S. Barradas, *Commentaria in concordiam et historiam quattuor Evangeliorum*, Coimbra 1599 i następne wydania.

²⁵ D. Baeza de, *Commentariorum moralium in Evangelicam historiam libri*, t. 1–4, Valladolid 1623–1630 i następne edycje.

²⁶ F. Salazar, *Expositio in Proverbia Salomonis*, Coloniae Agrippinae 1621 i następne wydania.

²⁷ M. Bonacina, *Theologia moralis*, Lyon 1624.

²⁸ H. Busenbaum, *Medulla theologiae moralis*, Monastyr 1645. Doczekała się 200 wydań w różnych krajach Europy. Por. J. Bajda, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII–XVIII w.*, w: *Dzieje teologii katolickiej*, red. M. Rechowicz, t. 2 cz. 1, Lublin 1975 s. 284.

²⁹ A. Diana, *Resolutiones morales*, t. 1–12, Lyon 1629–1659; skróty: *Compendia Dianae* lub *Summa summae Dianae* wydawano od 1648 r.

³⁰ Różne wydania, np. Coloniae 1559.

gi³¹, Marcina Śmigleckiego, Marcina Kromera³². Jest w inwentarzach konieczny w gromadzeniu biblioteki *Index Librorum Prohibitorum*, a także *Malleus maleficarum*, czyli słynny „Młot na czarownice” autorstwa inkwizytorów dominikańskich³³. Kanonicy prawdopodobnie nie usuwali z bibliotek książek zakazanych, w zbiorze słonimskim znajdziemy osobny dział dla jednego zapisanego tu prohibitu, dzieła Jana Ferusa, słynnego franciszkańskiego kaznodziei XVI w. Wśród książek historycznych odnotowane jest też (i nie zaznaczone jako prohibito) *Calendarium historicum* Pawła Ebera³⁴. Książki te odnajdujemy zresztą również w krakowskiej bibliotece kanoników.

Z prawa kanonicznego są przede wszystkim *Decreta Concilii Tridentini*, z cywilnego *Institutiones* Justyniana³⁵ w klasztorze bychowskim. Obszerny jest dział „spirituales”, oczywiście z Tomaszem a Kempis; są też *Exercitia spiritualia* Ignacego Loyoli.

Kanonicy kładli nacisk na przygotowanie kaznodziejskie, stąd mnogość różnych autorów i wydań kazań, zarówno polskich jak i obcych. Często pojawiające się nazwiska to: Piotr de Palude³⁶, Jan Herolt³⁷, Tomasz Młodzianowski³⁸, Franciszek Rychłowski³⁹, Maciej Faber⁴⁰, Ambroży Nieszporkowicz⁴¹, Fabian Birkowski⁴², Piotr Skarga⁴³. We

³¹ L. Grzebień, *Skarga Piotr*, w: *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, red. H. E. Wyczawski, t. 4, Warszawa 1983 s. 84–92.

³² H. E. Wyczawski, *Kromer Marcin*, tamże, t. 2 s. 429–439.

³³ H. Institoris, J. Sprenger, *Malleus maleficarum*, [Speyer ok. 1485] i następne.

³⁴ P. Eber, *Calendarium historicum*, Basel 1550 lub kolejne.

³⁵ Pierwsze wydanie *Iustiniani Institutiones* [Strassburg, non post 1472].

³⁶ P. Palude de, *In quartum Sententiarum*, Venezia 1493; Pseudo-Petrus de Palude, *Sermones Thesauri novi de tempore*, Strassburg 1483; Tenże, *Sermones quadragesimales Thesauri novi*, 1483 i następne.

³⁷ J. Herolt, *Liber discipuli de eruditione Chrisifidelium*, Strassburg [1476] i kolejne wydania.

³⁸ T. Młodzianowski, *Praelectiones theologicae*, [Leszno] 1674; Por. L. Grzebień, *Młodzianowski Tomasz*, w: *Słownik teologów*, t. 3, Warszawa 1982 s. 143–146.

³⁹ F. Rychłowski, *Kazania na święta całego roku*, Kraków 1667; Tenże, *Kazania na niedziele całego roku*, Kraków 1664.

⁴⁰ M. Faber, *Auctarium operis concionum. Pars prima*, Kraków 1648; Tenże, *Auctarium concionum. Pars secunda*, Kraków 1648.

⁴¹ A. Nieszporkowicz, *Officina emblematorum, qua praecipuos Virginis et Mariae Dei titulos...*, Cracoviae 1680; Tenże, *Officina emblematorum*, 1691.

⁴² F. Birkowski, *Kazania na niedziele*, Kraków 1620.

⁴³ P. Skarga, *Kazania na niedziele*, Kraków 1602.

wszystkich omawianych bibliotekach są wydania słynnego kanonicznego kaznodziei Jacka Liberiusza⁴⁴.

Niewiele w kanonicznych bibliotekach literatury pięknej, choć wśród autorów znajdziemy takie nazwiska jak: Cyccero, Owidiusz, Seneka, Ezop, Plaut, Petrarca. Do nauki wymowy wykorzystywano dzieła Erazma z Rotterdamu czy Piotra Bembo. W dziale historii mamy zarówno Pliniusza, Liwiusza, Tacyta, jak i Marcina Kromera (Słonim) i Wincentego Kadłubka (Krzemienica). Do tego działu zaliczono też pisma hagiograficzne, wśród których warto wyróżnić żywoty krakowskiego kanonika regularnego bł. Stanisława Kazimierczyka⁴⁵.

Pod względem językowym omawiane księgozbiory są jednolite, przeważa oczywiście łacina, sporo jest książek polskich; ze słowników najczęściej pojawiają się łacińskie i greckie. Wyjątkowo w Krzemienicy znajdujemy włoskie wydanie Petrarki i niezidentyfikowane książki opisane jako: *Libellus latino-hispanicus, alius liber italicus, postilla lithuanica*. Zdecydowanie więcej książek obcojęzycznych było chociażby w Kurozwękach (niemieckich) czy w Kraśniku (włoskich i hiszpańskich)⁴⁶.

Najliczniej reprezentowane działy, biorąc pod uwagę liczbę egzemplarzy, przedstawiają się następująco:

Rok 1697

	Biblioteki w klasztorach			
	Wilno		Bychów	
Działy i liczby	concionatores	135	concionatores	35
	instructores	44	profani	34
	spirituales	44		
	historici	32		

⁴⁴ J. Liberiusz, *Gospodarz nieba i ziemi*, Kraków 1665; Tenże, *Gospodyni nieba i ziemi*, 1650; Tenże, *Gospodyni*, 1657; Tenże, *Gwiazda morska*, 1670.

⁴⁵ K. Łoniewski, *Jasna pochodnia życia apostołskiego...*, Kraków 1660; M. A. Gorczyński, *Żywy wzór apostołskiej doskonałości...*, 1702.

⁴⁶ Zob. ABC rps bez sygn. M. A. Gorczyński, *Reformationes*, Katalogi Wolbromia, Kurozwęk, Kraśnika, Sucheja.

Lata 1704–1706

Działy	Biblioteki w klasztorach		
	Wilno	Słonim	Krzemienica
concionatores	142	58	127
spirituales	76	45	47
historici	48	47	39
instructores	30	27	23
theologi	22	19	32

Kolejne wizytacje z zachowanymi inwentarzami znajdujemy w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego⁴⁷. Dokumenty te zawierają *Wizytę [...] kościoła i klasztoru XX. Kanoników Laterańskich w Wilnie na Antokolu przy kościele S. Piotra rezydujących...*⁴⁸, a w niej sam opis biblioteki w roku 1820. Informacje są tutaj znacznie szersze, obejmują dokładny adres wydawnicy, uwzględniają ilość tomów. Odnotowano 2 197 książek w 12 grupach rzeczowych (liczba woluminów na pewno większa). Podobny układ ma XIX-wieczny, dokładnie z 1811 r., katalog krakowski. Liczy on 5190 tomów w następujących działach: theologi, Sancti Patres, biblici, ascetici, iuridici, concionatores latini, concionatores polonici, philosophi, rethorici, historici, miscellanea, manuscripta⁴⁹. Zapewne w Krakowie i w Wilnie obowiązywał analogiczny układ księgozbioru. Kolejna wizytacja kościoła i klasztoru kanoników wileńskich z 1828 r., jeśli idzie o bibliotekę, odsyłała do wspomnianego wykazu z roku 1820⁵⁰. Wydaje się, że danymi z tych właśnie wizy-

⁴⁷ Wileńskie materiały archiwalne dostarczyła mi Lilia Kowkiel, której w tym miejscu składam podziękowanie. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej cyt. LPAH), rps 694–1–3671 [Akta wizytacji zakonów diecezji wileńskiej za l. 1820–22].

⁴⁸ Tamże, s. 551–669. Opis biblioteki, s. 603–649.

⁴⁹ ABC rps II–A–7 Catalogus librorum Bibliothecae SS. Corporis Christi... AD 1811. Kopia: Kraków PAN rps 401 i Archiwum Kurii Metropolitalnej rps IPK A 2.

⁵⁰ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie rps F 273–230 Wizyta kościoła parafialnego SS. Piotra i Pawła oraz klasztoru XX. Kanoników Regularnych Laterańskich w Wilnie na Antokolu z roku 1828, k. 9.

tacji dysponował Jan Kurczewski, kiedy szacował antokolski zbiór na 2819 tomów⁵¹. Podawał on też dane odnośnie do biblioteki w Krzemienicy, która w XIX w. liczyła 520 książek⁵². Inne liczby przytaczał Piotr Kubicki, według którego w latach 40-ych poklasztorna biblioteka miała 1435 tomów⁵³. Ilość książek w omawianych bibliotekach ilustruje poniższa tabelka. Ujmuje ona dane z wizytacji (uważane za pewne), z podziałem na dzieła i egzemplarze, a także dane przejęte za Kurczewskim i Kubickim (wyróżnione kursywą).

Lata	Biblioteki klasztorne i ilość książek							
	Wilno		Bychów		Słonim		Krzemienica	
1697	251	307 t.	181	196 t.				
1704–1706	324	363			293	316 t.	335	363 t.
1820	2197	2819						520
po 1840								1435

Szybki przyrost księgozbioru widać zwłaszcza na przykładzie Wilna. Wpłynęło na to zorganizowanie w klasztorze studium teologicznego; w bibliotece gromadzono głównie książki kaznodziejskie i teologiczne. Za fundatora biblioteki antokolskiej uznaje się Stanisława Koryckiego, przeora konwentu, zmarłego w 1693 r.⁵⁴ Wiemy też, że w drugiej połowie XVIII w. bibliotekę uporządkował profesor teologii moralnej Walter Wróblewski⁵⁵. Przedstawione dane możemy porównać z małopolskimi zbiorami kanoników; i tak biblioteka w Kraśniku w połowie XVII w. liczyła 635 tomów, w 1705 r. 752 tomów, a

⁵¹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912 s. 322.

⁵² Tamże, s. 330.

⁵³ Klasztor w Krzemienicy skasowano w 1832 r. Por. P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*, t. 4: *Niszczenie przez rząd rosyjski katolickich kościołów, [...] bibliotek...*, San domierz 1938 s. 353–354.

⁵⁴ ABC rps bez sygn. Memoriale fratrum et benefactorum defunctorum Congregationis Canonorum Regularium Lateranensium, s. 243.

⁵⁵ H. D. Wojtyśka, *Nauka i nauczanie u kanoników regularnych (na przykładzie Kongregacji Bożego Ciała)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, Lublin 1975 s. 476.

w 1818 r. 1091 tomów⁵⁶. Nie wszędzie jednak sytuacja przedstawiała się tak dobrze, np. w Kurozwękach wizytacje Gorczyńskiego zawierają informację o bibliotece, w której były zaledwie 152 tomy⁵⁷.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie przechowuje też dokumenty dotyczące zamknięcia klasztoru kanoników w Wilnie⁵⁸. Warto odnotować fakt, że dzisiaj pozostałości wschodnich bibliotek odnajdywane w Bibliotece Bożego Ciała w Krakowie są reprezentowane niemal szczątkowo. Część książek mogła się tutaj znaleźć zupełnie naturalną drogą, tzn. przywędrowała do Krakowa wraz z zakonnikami. Wśród książek kraśnickich Ludwik Zalewski odnalazł również proveniencje słonimskie⁵⁹. Prawdopodobne jest też jednak odzyskanie niektórych książek na początku XX w., a właściwie rekompensata strat, przez odkupienie dubletów Wileńskiej Biblioteki Publicznej⁶⁰.

Kolejne dane o bibliotekach kanoników regularnych na Litwie dotyczą Widz Albrychtowskich. Wśród dokumentów wizytacyjnych kościoła jest protokół *Ecclesiae Videniscensis Fr. Canonicorum regularium* z roku 1766⁶¹. Odnotowano tam zasób biblioteczny, zgrupowany według formatów, który zawiera 157 pozycji w 184 tomach.

⁵⁶ L. Zalewski, *Biblioteka ks. ks. kanoników regularnych laterańskich w Kraśniku*, Lublin 1922 s. 22–23.

⁵⁷ ABC rps bez sygn. M. A. Gorczyński, *Reformationes*, s. 67–69.

⁵⁸ LPAH rps 378–72–1395 [O zamknięciu klasztoru św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie, 1864–1872], k. 2 v; Książki częściowo przekazano do dyspozycji kuratorowi Wileńskiego Okręgu Szkolnego, częściowo seminarium diecezjalnemu. Por. E. Chwałewik, *Zbiory polskie*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1926–27 s. 483 pisze o przekazaniu zbiorów *poklasztornych antokolskich* (różnych?) w liczbie 2819 dla seminarium. Wspomina też, że w 1891 r. seminarium otrzymało w rzadkie wydania *starych kronik zasobny* zbiór po zmarłym kanoniku laterańskim Teodorze Wobolewiczu; L. Vladimirovas, *Vienuolymu ir bažnyčiu bibliotekos lietuvoje (iki 1800 m.)*, „Knigotyra” 1970 [z.] 1 s. 98 wycenia wileński zbiór kanoników na 2800 tomów; *Biblioteki wileńskie*, red. A. Łysakowski, Wilno 1932 s. 91 tam dane o rękopisach liturgicznych („Procesionale” z 1798) kanoników regularnych z Krakowa.

⁵⁹ L. Zalewski, *Biblioteka*, s. 17.

⁶⁰ W Bibliotece Bożego Ciała znajdują się wileńskie dublety łatwe do zidentyfikowania dzięki zachowanemu ekslibrisom. Por. V. Kisarauskas, *Liteuvos knygos ženklai 1518–1918*, Vilnius 1984 s. 155–156; Może kupowano je według drukowanych katalogów dubletów za lata 1880–1883. Por. S. Rygiel, *Estreicher a Wilno*, Wilno 1928 s. 9.

⁶¹ LPAH rps 694–1–3381 [Inwentarze i akta kościołów i zakonów, 1716–1799], k. 112 v–113, 116 v–117.

Pisząc o bibliotekach kanoników na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego nie sposób pominąć prowadzonej przez nich sieci szkół. W 1803 r. i później, trzy czwarte szkół polskich na ziemiach litewsko-ruskich utrzymywały zakony⁶². Szkoły miały swoje biblioteki. Wiadomo, że kanonicy regularni prowadzili cztery; dwie parafialne: w Ozieranach i Słonimiu, oraz dwie powiatowe: w Słonimiu i Widzach⁶³.

Szkoła w Słonimiu (od 1797 r.) miała w 1808 r. bibliotekę „bardzo niewielką”⁶⁴; jednak w 1829 liczyła już 117 ksiąg w 156 tomach⁶⁵. Zachował się jej katalog z 1846 r., kiedy była już szkołą świecką, w którym odnotowano 374 pozycji w 726 tomach (były to głównie współczesne podręczniki w języku łacińskim i rosyjskim), po pożarze w końcu lat czterdziestych zostało 150 książek w 162 tomach, w znacznej części zniszczonych⁶⁶.

W 1803 r. została otwarta „mała szkoła powiatowa w Widzach, w guberni wileńskiej [...]”, którą w 1820 r. zamknięto na 6 lat⁶⁷.

⁶² D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2. Lublin 1991 s. 147.

⁶³ Tamże, s. 127, 131, 148, 151; J. M. Giżycki [Wołyński], *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi zniszczonych przez rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Koneczny, cz. 1, Kraków 1918 s. 414; Tenże, *Z przeszłości powiatu wolkowskiego*. Kraków 1905 s. 65, 72–76; I. Onacewicz, *Otrywki iz putowych zapisok*, „Severnyj Archiv” 1822 nr 24 s. 479; J. Lachnicki, *Statystyka guberni Litewsko-Grodzińskiej*, Wilno 1817 s. 76; *W Słonimie fundusz Herbackiego na utrzymanie dziesięciu ubogich uczniów przy szkole powiatowej kanoników laterańskich*, s. 78; *Szkoła powiatowa słonimska w Słonimie. Liczba uczniów była 58: utrzymywana jest przez XX. Kanoników Laterańskich*; E. Tyszkiewicz, *O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w diecezji wileńskiej*, „Teki Wileńska” 1858 nr 4 s. 110–118; F. Radziszewski, *Wiadomość historyczno-statystyczna o bibliotekach*, Kraków 1875 s. 112; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997 s. 388, 396. Wspomnienia szkolne wychowanka słonimskiej szkoły kanoników znajdziemy w książkach E. Pawłowicza. Por. E. Pawłowicz, *Wspomnienia z nad Wiliji i Niemna. Studia-Podróże*, Lwów 1883 s. 205, 210–211, 251, 256; Tenże, *Moje wspomnienia z czasów szkolnictwa na Litwie*, Lwów 1904.

⁶⁴ J. M. Giżycki [Wołyński], *Spis szkół w grodzieńskiej guberni na początku XIX w.* Poznań 1885 s. 14–15.

⁶⁵ LPAH rps 567–2–2453 [O szkole słonimskiej, 1829]; [Spisanie ksiąg... przez J. X. Stołkonicza] s. 4–7.

⁶⁶ LPAH rps 567–2–3483 [O wyznaczeniu świeckich nauczycieli w słonimskiej szkole kanoników regularnych, 1834–53]; [Katalog książek z 1846] s. 217–222, 223–225.

⁶⁷ D. Beauvois, *Szkolnictwo*, dz. cyt., s. 131.

Wiadomo, że właśnie biblioteka powiatowej szkoły widzkiej w 1819 r. otrzymała w darze od podczaszego kowieńskiego, członka honorowego Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu, a także byłego dyrektora Szkół Guberni Grodzieńskiej Józefa Kossakowskiego, 1000 woluminów z zakresu literatury, geografii, historii, fizyki, matematyki i historii naturalnej, a także „księgi moralne”⁶⁸. Wspomniany J. Kossakowski obdarował również bibliotekę antokolską⁶⁹. Dalszy los księgozbioru w Widzach, po zamknięciu szkoły w 1832 r., pozwalają śledzić dokumenty archiwalne⁷⁰. Na przełomie 1834/1835 r. zlikwidowano również szkołę słonimską⁷¹.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne przechowuje dokumentację dotyczącą dziejów księgozbiorów kasowanych klasztorów; i tak na przykład w 1840 r. powołano komitet do podziału książek w guberni grodzieńskiej. Duchowieństwu przekazano 3623 książki, szkołom 2328, w tym 1897 atlasów i 28 map. Wśród 15 wymienianych tam klasztorów jest również kanonicka Krzemienica⁷². Na temat losów polskich bibliotek z terenu byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego pisano sporo jeszcze w latach trzydziestych⁷³; obecnie podejmuje się badania o coraz szerszym zakresie⁷⁴. Szczegółowych badań wymagają zbiory kanoników regularnych; dopiero jednak skatalogowanie ok. 5500 zachowanych dzisiaj w krakowskiej bibliotece książek z XVII–XVIII w. ujawni dokładną ilość proveniencji z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jak bardzo zostały rozrzucone po różnych zbiorach, niech świadczą kanonickie rękopisy pochodzące z Bychowa, a zachowane w Bibliotece Uniwersyteckiej w

⁶⁸ LPAH rps 567–2–2448 [O przekazaniu przez członka Uniwersytetu Wileńskiego J. Kossakowskiego 1.000 książek dla biblioteki szkoły widzkiej, 1829]; [Rejestr książek] s. 3–10 v.

⁶⁹ E. Tyszkiewicz, *O klasztorach*, s. 139. Biblioteka otrzymała też książki od biskupa wileńskiego Dawida Pilichowskiego.

⁷⁰ LPAH rps 604–4–801, 567–2–3302.

⁷¹ L. Zasztowt, *Kresy*, s. 156.

⁷² LPAH rps 378–72–2430 s. 232 i następne.

⁷³ M. Szulkin, *Zamykanie bibliotek polskich na Litwie po roku 1863*, „Przeгляд Historyczny” t. 10 (30):1932 s. 85.

⁷⁴ M. Piłtyczak–Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.*, Wrocław 1996; U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*, Warszawa 1996; T. a.ż., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*, Warszawa 1998.

Wilnie⁷⁵, czy też pojedyncze egzemplarze zachowane w różnych bibliotekach na terenie całej Polski⁷⁶.

⁷⁵ W. Gonczarowa, *O manuskryptach klasztoru OO. Bernardynów w Wilnie*, „Nasza Przeszłość” t. 82:1994 s. 300; *Stary Bychów, Biblioteka konwentu kanoników regularnych (1620–1845)* — WBU 45:19 Antyfonarz z 1770 r., WBU 45:27 Procesjonał z 1798 r., WBU 45:28 Procesjonał z 1793 r., WBU 45:30 Procesjonał z końca XVIII w., WBU 45:48 Procesjonał z XIX w.

⁷⁶ *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy*, cz. 2 *Polonika XVI w.*, opr. A. Kawecka–Gryczowa przy współudziale J. Adamczyka, Warszawa 1957 s. 102 (poz. 332); *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonika wieku XVII*, t. 3, opr. W. Tyszkowski, Wrocław 1993 s. 69 (poz. 2927); t. 8 Wrocław 1996 s. 24 (poz. 7405).